https://doi.org/10.15407/uhj2026.05.224
УДК 94:316.7(477)

Юрій ШАПОВАЛ
доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник,
відділ теорії та історії політичної науки,
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України (Київ, Україна)
shapoblu@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-2883-6403

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ: МЕХАНІЗМ КОНСОЛІДАЦІЇ. КЕЙС БИКІВНІ

Мета статті — на прикладі таємного могильника НКВД у Биківнянському лісі проаналізувати багаторічний процес боротьби за відновлення історичної правди про масові поховання жертв комуністичних репресій і перетворення Биківні на важливе місце національної пам'яті. **Методологія** базується на принципах історизму та системного аналізу. У роботі застосовано порівняльно-історичний метод, аналіз документальних джерел, а також метод усної історії. Проаналізовано свідчення очевидців, спогади дисидентів, учасників ексгумацій, публікації журналістів-розслідувачів, дослідників. **Наукова новизна** полягає в узагальненні комплексу історіографічних, джерелознавчих та суспільно-політичних аспектів биківнянської трагедії, висвітленні спроб комуністичної влади позбавити громадян їхньої пам'яті, що сприяло консолідації громадян та їхній рішучості протистояти методам «організованого забуття». Досліджено механізми фальсифікації злочинів чекістів трьома радянськими урядовими комісіями (1944, 1971, 1987 рр.), проаналізовано роль громадського руху («шістдесятників», Клубу творчої молоді, товариства «Меморіал») у викритті обману влади та вказано на значення «українського катинського списку» в контексті міжнародного виміру трагедії. **Висновки.** Биківня стала відома як місце таємного поховання жертв сталінського режиму завдяки пам'яті багатьох свідків, сучасників трагічних подій. Комуністичний режим десятиліттями здійсню-

Цитування: Шаповал Ю. Історична пам'ять: механізм консолідації. Кейс Биківні. *Український історичний журнал*. 2026. № 5 (590). С. 224—243. https://doi.org/10.15407/uhj2026.05.224

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

вав систематичну фальсифікацію історії, приписуючи власні злочини нацистським окупантам. Консолідаційна нонконформістська позиція «шістдесятників», представників громадськості й незалежних дослідників призвела до того, що наприкінці 1980-х рр. удалося досягти офіційного визнання факту злочинів НКВС, констатації того, що в Биківні поховані жертви комуністичних, а не нацистських репресій. Важливу роль відіграли «польський слід» (дослідження «українського катинського списку»), візит Папи Івана Павла II до Биківні в червні 2001 р. Попри національний статус заповідника «Биківнянські могили» існує нагальна потреба у продовженні системних археографічних і ексгумаційних досліджень, у встановленні реальної кількості жертв, а також у створенні сучасного музейно-меморіального комплексу з повноцінною експозицією.

Ключові слова: *комуністичні репресії, НКВС, Великий терор, «Биківнянські могили», «шістдесятники», товариство «Меморіал», «український катинський список», ексгумація, меморіальний заповідник.*

Історіографія публікацій про найбільший з відомих у сучасній Україні могильників НКВС — Биківнянський [1] — пов'язана насамперед з ім'ям Миколи Лисенка (1927—2014). Він збирав свідчення про злочини сталінської влади, опитував мешканців Биківні, надсилав листи до офіційних установ, усіляко поширював відомості про місце скоєння злочину. Одним із перших він почав публікувати списки жертв репресій. Його праця «Биківня: злочин без каяття», опублікована у 1996 р., стала першою книгою про Биківнянську трагедію [1]. Також йому належать інші розвідки [2]. Низку публікацій присвятив Биківні Андрій Амонс, який також одним із перших відкривав Биківнянську проблематику для громадськості [3, с. 101—106; 4; 5]. Ці зусилля продовжили Микола Роженко та Едіт Богацька, видаючи мартирологічну серію книг [2] під назвою «Сосни Биківні свідчать: злочин проти людства» [6].

Важливою подією стало видання збірника документів «Пам'ять Биківні», підготовленого групою упорядників на чолі з Олегом Бажаном [7]. До цього видання увійшли документи й матеріали колишніх радянських спецслужб, пов'язані з масовими захороненнями в Биківні, а також короткі біографічні відомості про репресованих мешканців Києва. Значних зусиль до оприлюднення правди про Биківнянські могили доклав Сергій Білокінь [8].

Велику організаторську, координаційну, дослідницьку й публікаторську роботу провадять співробітники Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили» [9; 10], створеного 25 років тому.

Серед закордонних досліджень слід відзначити статтю, написану нідерландським дослідником Карелом Беркгофом для збірника під назвою «Людські рештки та ідентифікація: Масове насильство, геноцид і "судово-медичний поворот"». К. Беркгоф докладно проаналізував механізм комуністичного терору в Києві в

[1] Биківня — селище на північно-східній околиці Києва, обабіч Чернігівського шосе, напроти якого розташовується Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили».

[2] Всього було видано шість книг, Микола Роженко (1936—2012) був автором книг 2—6.

1937—1941 рр., історію розкопок, а також спроби радянської та ранньої пострадянської влади приховати факти про Биківнянські могили [11, с. 59—82].

Канадський дослідник Марко Царинник наприкінці 1980-х — на початку 1990-х рр. одним із перших у західній науковій спільноті та публіцистиці почав ґрунтовно досліджувати тему Биківні. У жовтні 1990 р. у впливовому американському часописі «Commentary» була опублікована його резонансна стаття «Розстрільні поля Києва» [12]. У цій праці він докладно описав механіку розстрілів і нічні переміщення тіл убитих співробітниками НКВС на «спецділянку» в Биківнянському лісі, спроби радянської влади приховати сліди злочинів і фальсифікувати висновки урядових комісій (тривалий час радянська пропаганда перекладала провину за масові розстріли на нацистських окупантів). Під час візитів до України М. Царинник особисто опитував місцевих жителів, свідків подій, родичів загиблих, а також активістів, які намагалися привернути увагу до трагедії. Він задокументував свідчення про розграбування могил «чорними копачами», про байдужість і мовчання влади, що, фактично, змусило громадськість говорити про масштаб катастрофи.

Завдяки працям М. Царинника, а потім К. Беркгофа тема Биківнянської трагедії вийшла за межі України й стала частиною міжнародних досліджень про злочини тоталітарних режимів. Зізнаюся, що саме ці дослідники стимулювали й мої роздуми над феноменом того, як консолідована пам'ять людської спільноти про злочини комуністичного режиму змусила цей режим зізнатися у брехні, визнати власні злочини, зламати офіційне мовчання довкола Биківні ще до колапсу Радянського Союзу.

У цих роздумах варто згадати про тезу П'єра Нора щодо протиставлення колективної та історичної пам'ятей, як свого часу класична психологія протиставляла афективну та смислову (образну) пам'ять. Колективна пам'ять — це те, що залишається від минулого в пережитому досвіді груп, або те, що ці групи роблять із минулим. Для цих груп пам'яті становлять «невідчужуване і контрольоване благо, знаряддя боротьби і влади, ефективну та символічну мету» [13, с. 189]. Історична пам'ять — єдина; власне, це колективна пам'ять групи істориків, вона аналітична й критична, точна й виразна, залежить від розуму, що навчає, не переконуючи. Історична пам'ять об'єднує, а колективна роз'єднує. Нора пише: «Історична пам'ять фільтрує, накопичує, капіталізує і передає; колективна пам'ять певний час зберігає спогад про непередаваний досвід, стирає і перекомпоновує за своїм бажанням, залежно від потреб моменту, законів уявного та повернення витісненого» [12, с. 189].

Міркування П. Нора пояснюють, чому достатньо рано Биківнянські могили комуністична влада пересунула в сферу колективної, керованої пам'яті. Тоталітарні режими використовували саме такий метод. Отже, ментальне поневолення суб'єкта починається тоді, коли тоталітарний режим відбирає в нього пам'ять, практикує «організоване забуття». Недаремно американський дослідник Пол Коннертон підкреслював: «Найбільше нас лякає в тоталітарному режимі не стільки навіть порушення людської гідності, скільки страх того, що може не залишитися нікого, жодного свідка, який би міг колись згодом допомогти відтворити минуле» [14, с. 33].

Хто поклав край офіційному мовчанню

Як відомо, Великий терор розпочався влітку 1937-го, а офіційно був зупинений у листопаді 1938 р. Почався він із наказу наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова № 00447 від 30 липня 1937 р. про проведення операції щодо «куркулів і кримінальників». Бюджет цієї операції склав 85 млн руб. [15, с. 182]. За офіційними відомостями, у 1937—1938 рр. було заарештовано 1 575 259 осіб, з них розстріляно 681 692 особи [16, с. 609]. Зрозуміло, що ця масштабна тероріада потребувала неабияких зусиль для захоронення жертв, по маскуванню слідів злочину, хоча репресивний конвеєр працював і перед цим. У Києві людей, страчених співробітниками НКВС, спочатку ховали на Лук'янівському кладовищі, а потім виникла потреба в більшому могильнику.

Офіційно будівництво спеціальної зони для таємного захоронення неподалік від селища Биківня розпочалося за рішенням Київської міської ради від 20 березня 1937 р.: «Про відведення та відмежування землі для спецпотреб. Проєкт постанови затвердити...» [7, с. 25]. Це рішення з'явилося напередодні початку масових операцій, що стали характерною ознакою Великого терору. Формально було відведено 4,5 га землі в 19 і 20-му кварталах Дарницького лісництва. Фактично, високим парканом огородили ділянку молодого лісу площею в 5,3 га. Всередині цієї території побудували невеликий одноповерховий дерев'яний будинок, де цілодобово знаходилась озброєна охорона. Імовірно, документального обліку та реєстрації привезених трупів і місць їх захоронення не проводилося. Наявні окремі твердження, що тіла жертв привозили не лише з Києва, але й з інших регіонів, де працювали оперативні групи НКВС. Проте архівні документи лише за період 1937—1938 рр. підтвердили проведення в цей час у Києві 17 329 розстрілів, після чого трупи ховали у Биківні [10, с. 202].

Мешканці Биківні перетворювалися на свідків прихованого злочинного процесу. Чекісти вигадали фальшиве пояснення: з 1912 р. в Биківні було військове стрільбище, де випробовували зброю. Це була правда. Проте для публіки чекісти запустили чутку, що тут, у лісі, нібито відкрито чи то якийсь військовий полігон, чи то військовий арсенал. Мовляв, дотепер тут зберігається якась секретна зброя, а тому є необхідність цю територію ізолювати.

Насправді з липня 1937 р. по 17 вересня 1941 р. огороджена ділянка використовувалася співробітниками НКВС УРСР для систематичного захоронення трупів розстріляних «ворогів народу». Тіла жертв привозили сюди на тентованих вантажних машинах, що вміщали до 25 тіл. Рішення про розстріл ухвалювали «трійки» Управління НКВС по Київській області, а також «двійка» в Москві (як відомо, до її складу входили нарком внутрішніх справ СРСР М. Єжов і прокурор СРСР А. Вишинський).

Мешканці Биківні зрозуміли суть того, що відбувалося. Один зі свідків згадував: «Бачив зведений зелений паркан заввишки зо два метри. Потім біля паркана почали будувати дерев'яну хатинку, її зводили місцеві чоловіки, і серед них — мій батько. Я бігав до цієї хатинки [...]. На дорозі, що вела до брами цього паркана, по-

бачили криваві плями. Ці плями бачило багато людей, але боялися про це говорити. Машини, накриті брезентом, приїжджали щоночі лише під ранок. Це тривало до початку війни» [7, с. 49—50].

Ще один мешканець Биківні свідчив: «У 1936 чи на початку 1937 р. у лісі між озером Рибне і селищем Биківня побудували високий зелений паркан. Я часто бачив, що до зони, огородженої парканом, у нічний час заїздили вантажні автомобілі, накриті брезентом. Який вантаж був у цих машинах, я не знаю. За паркан я ніколи не заходив, оскільки там була охорона з собаками» [7, с. 49].

Ось ще одне свідчення: «Я народився і жив тут до війни, звідси ж пішов і на фронт. Уперше побачив той зелений паркан десь у 1936—1937 рр., коли ходив по гриби. Біля нього ще стояла невеличка хатина, де мешкали двоє чоловіків [...]. До тієї хатки ніхто не заходив та й до паркану не наближалися, бо ходили чутки, ніби одного чоловіка там спіймали й ледве не розстріляли — ледь випросився. Та й ті двоє в розмови ні з ким не вступали [...]. Тоді я працював вагоновожатим на трамваї, що ходив із Броварів до Микільської Слобідки, і часто їх підвозив [...]. Бачив, як туди їздили машини, здається, ЗІСи. Вони були закриті, а попереду й позаду їх супроводжували легковики. Траплялося, їхало по три машини, бувало по чотири, а то й більше. Я часто бачив їх, коли працював у нічну зміну — через два дні на третій [...]. І їздили вони так кілька років, починаючи з 1937-го й аж до самої війни... У лісі нікого не вбивали. Пострілів не було чути, бо якби стріляли, люди б це чули. І німці там нікого не розстрілювали. То наші перед війною туди вже вбитих привозили ховати» [7, с. 63—64].

З початком німецько-радянської війни стався розстріл безпосередньо в Биківні. У Биківнянському лісі влітку 1941 р. розстріляли й поховали 89 військовослужбовців, які вийшли з оточення і яким режим не довіряв, убачаючи в них потенційних зрадників.

У заголовку статті про тих, хто зламав офіційне мовчання про Биківню, К. Беркгоф згадав грабіжників могил. Не знаю, для чого Беркгоф так зробив, але це не відповідає дійсності.

Вперше про захоронення в Биківні написав німецький військовий кореспондент Петер А. Колльмус у статті «Вбивства ГПУ також і в Києві: закопано сотні замучених до смерті», де згадав не грабіжника могил, а мешканця Биківні. Схоже, текст Колльмуса був розповсюджений через Німецьке інформаційне агентство. Зокрема, текст був надрукований у газеті «Berliner Börsen-Zeitung» 30 вересня 1941 р. Автор розповів про випадково знайдене 21 вересня 1941 р. місце масових поховань, зазначивши, що радянська спецслужба (яку в німецькій пресі за звичкою часто називали загальним терміном ГПУ замість тогочасного НКВС) роками таємно звозила сюди тіла страчених киян та мешканців інших регіонів. У статті мовилося: «Наші солдати виявили ділянку, обнесену високим парканом із дощок. Можливо, склад боєприпасів? Ні, тут такий же бездорожній піщаний ґрунт, як і за огорожею. Вузлуваті сосни та густі чагарники чергуються один за одним. У вічі впадають кілька великих піщаних ділянок, які нещодавно розкопували, а потім знову засипали. Це спочатку змусило при-

пустити, що там можуть бути закопані боєприпаси та зброя. Кілька чоловіків із лопатами негайно взялися до роботи. Після кількох хвилин завзятого копання, приблизно на глибині пів метра, лопати, до загального жаху, витягли на поверхню шматки одягу. З'явився різкий запах розкладання. Жахливе відкриття! Лопати наштовхнулися на бездиханні тіла, жахливо понівечені трупи. Місце вбивств ГПУ було знайдено» [17].

Зрозуміло, Кольмус написав не з великої любові до українців, а з метою вчергове затаврувати комунізм, його політику й уславити німецьке військо як «визволителів». У статті згадано Семена Дембовського (якого Кольмус охрестив Симеоном Домбовським): «Тепер ми маємо впевненість, що вся ця територія є одним суцільним масовим похованням, де, ймовірно, київський начальник ГПУ наказав закопати сотні вбитих чоловіків і жінок. Це нам підтверджує і Симеон Домбовський, сторож, який працював у "Будинку піонерського табору" (комуністичної молодіжної організації). Час від часу, а особливо в останні дні, — розповідає він нам, — сюди приїжджали кілька вантажівок і зупинялися десь неподалік. Він перебуває тут із 1939 р., але йому ніколи не дозволяли заходити на територію, яка вже тоді була огороджена парканом і постійно охоронялася 12 чорними вовкодавами [...] Вхід на це живодерське місце ГПУ охоронявся вдень і вночі. Злі собаки, — додав він, — також нікого не підпускали близько. Приголомшені, ми ще деякий час стоїмо біля трьох насипаних піщаних пагорбів, а потім у глибокій задумі залишаємо це місце жаху. Повз нас на дорозі тим часом безперервно рухаються в напрямку Києва колони наших полків» [17].

Цікаво, що перед тим, а саме 29 вересня, текст статті П. Кольмуса надрукували в інших засобах масової інформації Європи: «Neueste Zeitung. Das Innsbrucker Abendblatt», «Wiener Neueste Nachrichten», у нідерландській газеті «Nieuwe apoldoornsche courant». Повідомлялося, що знайдено ще одне місце поховання, де поступово було з'ясовано, що все це місце являло собою суцільну братську могилу [18, с. 68].

4 жовтня 1941 р. газета «Львівські вісті. Щоденник для Дистрикту Галичини» надрукувала матеріал під назвою «Звірства енкаведистів у Києві. Викрили могили помордованих людей. (За воєнним кореспондентом А.П. Кольмусом)». Фактично це був переказ згаданого вище тексту [19].

8 жовтня того самого року газета «Українське слово» (що виходила під час німецької окупації в Києві) надрукувала повідомлення, у якому йшлося про Биківню як епізод більшовицького терору. І в газеті «Львівські вісті», і в «Українському слові» згадувалось ім'я Семена Дембовського [20]. 14 жовтня 1941 р. газета «Краківські вісті» писала про Биківню, повідомляючи, що тут поховані жертви більшовицького терору.

Восени 1941 — навесні 1942 рр. німці провели розкопки, унаслідок яких на глибині пів метра було знайдено спотворені людські тіла. Подальші розкопки на досить великій площі довели, що тут поспіхом поховали тих жертв, яких розстріляли з початком війни. Німці не просто здійснили розкопки — вони спробували увічнити пам'ять жертв, однак встановлення пам'ятного знаку не відбулося.

Тепер доречно звернутися до свідчень уже згаданого мешканця селища Биківня Семена Дембовського. Це йому належать спогади про те, що сталося після відступу Червоної армії у вересні 1941-го з Києва. Тоді, за його твердженням, мешканці кинулися за зелений паркан, почали шукати коштовності, але виявили цвинтар. Тобто мешканці Биківні переконалися в тому, про що здогадувалися, але правду світові про місце масового захоронення розповіли німці за допомогою цих свідків.

Донька Дембовського в січні 1989 р. свідчила, що газетні публікації, де згадувалося ім'я її батька, відіграли фатальну роль у його долі. Комуністичній владі після її повернення в Україну не були потрібні такі свідки. У березні 1945 р. Дембовського засудили на 10 років позбавлення волі, обвинувативши в тому, що він з приходом німецьких окупантів повідомив і вказав їм нібито вигадане кладовище НКВС. Донька Дембовського свідчила: «Спочатку він сидів у Броварах, потім у Лук'янівці. Згодом він мені розповідав, що його постійно били, знущалися, висмикуючи по волосинці з вусів. Зрештою він підписав ті свідчення, які від нього вимагали, і зокрема те, що він вигадав про розстріл радянських громадян органами НКВС до початку війни. Річ у тім, що хоча про це вже чудово знали всі мешканці Биківні та міста, батько про це не говорив і не приводив їх на це місце. Про це вони дізналися від інших осіб, але на фотографії був знятий саме він, тому всю відповідальність поклали на нього. Його засудили до 10 років позбавлення волі, і він звільнився лише у 1954 р., вже після смерті Сталіна» [7, с. 48—49].

Староста Биківні під час окупації свідчив, що німці мали намір спорудити пам'ятник жертвам комуністичного терору [7, с. 52]. Проте окупантам було не свідків і не до пам'ятника. У них виникла глобальніша проблема: невдовзі їм довелося замітати сліди свого злочину в Бабиному Яру, а в листопаді 1943 р. їх вигнали з Києва. Комуністичний режим повертався в Україну. Поверталося мовчання про Биківню.

Пам'ять проти організованого забуття

Під час боїв за Київ у 1943 р. селище Биківня було практично повністю зруйноване. Наприкінці року на території колишнього таємного кладовища НКВС з'явилися мародери. Вони розкопували могили, шукаючи цінності. Тоді ж розібрали будинок охорони та паркан. Для місцевих жителів це був будівельний матеріал для відновлення спалених домівок. На місці могильника почали висаджувати ліс.

У 1944 р. розпочала роботу Київська обласна комісія сприяння Надзвичайній державній комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх поплічників. Вона оголосила: у Биківні поховані жертви нацистів. Формальним приводом для такого висновку стало те, що за чотири з половиною кілометри від захоронень, створених НКВС, у 1941—1943 рр. існував Дарницький табір військовополонених, де німці стратили понад 68 тис. радянських військовополонених.

Ця комісія діяла так само, як і комісія під керівництвом академіка Миколи Бурденка у Вінниці. У цьому місті німці у 1943 р., спираючись на свідчення оче-

видців, розпочали розслідування та розкопки могил. Міжнародна комісія експертів, запрошена німцями до Вінниці, 13—14 липня 1943 р. ексгумувала тіла з 66 могил. Було знайдено 9 439 жертв, убитих переважно «фірмовим» чекістським пострілом у потилицю. Проте Державна комісія під керівництвом академіка Бурденка приховала правду про те, хто і кого насправді розстріляв у Вінниці. Вона стверджувала, що йдеться про могили жертв нацистів [21].

Отже, перша Державна комісія в Києві збрехала так само, стверджуючи, що і в Дарницькому лісі, і неподалік від Биківні лежать жертви нацистів. Як слушно зауважує Олег Бажан, констатація фактів з «Акту про масове винищення військовополонених і радянських громадян у таборах селища Дарниця Київської області» від 12 грудня 1943 р. («у лісі і прилеглих околицях Дарниці є ще місця, де наявні такі ж ями з трупами») мала стосуватися і захоронень у 19-му та 20-му кварталах Дніпровського лісництва Дарницького лісопаркового господарства [22, с. 198]. Тобто стратегія комуністичної влади була досить простою: змішати жертви війни та репресій.

Але не всі були згодні з цим. Після XX з'їзду КПРС, який започаткував (хоч і обмежену) десталінізацію, привернути увагу до Биківні спробували ті, кого заведено називати «шістдесятниками». 8 березня 1960 року було засновано київський Клуб творчої молоді (КТМ). У 1962 р. Клуб створив спеціальну комісію для перевірки, чи направду в Биківні лежать жертви сталінських репресій. До Биківні приїхали митці Алла Горська, Лесь Танюк, Василь Симоненко.

«При Клубі, — згадував Танюк, — ми створили комісію (я — голова, Горська та Симоненко члени комісії), де потай збирали матеріали про репресії тридцятих років. Зокрема про ту роль, яку відіграло в цьому приміщення Жовтневого палацу — колишня катівня НКВД; ми були в тих підвалах і пережили багато з того, про що розповідали нам очевидці. Вони ж вивели нас і на інший будиночок, що в ньому нині Фонд культури, — що то за пристрасть віддавати найкривавіші будівлі — культурі? Там у дворі також розстрілювали, а далі була велика в'язниця [...]. Свідки ж вивели нас і на Биківню. Комісія КТМ почала перевіряти чутки про жахливі сталінські поховання. Року шістдесят другого чи шістдесят третього ми дісталися туди, до Биківні, втрьох — Горська, Симоненко і я. Місце як місце: горби, трава, земля вгинається під ногами, пасуться кози, а на рівному місці посеред лісу хлопчаки грають у футбол. Василь: "А ти подивись, чим вони грають". Хлопці гралися маленьким дитячим черепом, простреленим двічі... Алла відійшла, розплакалася, довго не могла говорити. Місцевий дідусь під чаркою оповідав нам про те, що творилося після літа 1936 р. "за зеленим парканом", яким було огороджене це страшне місце. Василь ніби не слухав його. Дід пішов, і Василь прочитав мені такі рядки:

Ми топчемо і ворогів і друзів,
О бідні йорики, всі на один копил.
На цвинтарі розстріляних ілюзій
Уже немає місця для могил.

Два перші рядки згодом дістали інше звучання, не пов'язане з Биківнею» [23, с. 162—163].

Комісія КТМ апелювала до Київської міської ради, зазначаючи, що жертв Биківні потрібно перепоховати. Звернення з «цвинтаря розстріляних ілюзій» були марними.

Після війни, коли з просілого ґрунту почали стирчати черепи, з'явилися мародери. Вони вкрили землю ямами-шурфами, деякими завглибшки під два метри, і, спускаючись на саморобних драбинах, витягували жертв зі спресованих куп трупів за допомогою саморобних гаків, обмацуючи вуха, роти й руки в пошуках сережок, золотих зубів та обручок. У кущах валялися кістки. «Золотошукачі» займалися комерційною некрофілією. Вандалізм набував дедалі більшого розголосу. Це спонукало владу приділити Биківні увагу.

У квітні 1971 р. на місці поховань почала працювати друга Урядова комісія з розслідування злочинів, здійснених гітлерівцями в районі Дніпровського лісництва. Комісію очолив міністр внутрішніх справ УРСР Іван Головченко. Всього п'ять днів працювала Комісія, але «свою правду» сформулювала й оприлюднила.

Ексгумація, до якої залучили солдат, проводилася з 20 по 27 квітня. З 207 ям викопали 3049 чоловічих і 105 жіночих тіл. Останки зібрали у 29 ящиків і поховали у «братській могилі», викопаній поруч з історичним кладовищем. Ями засипали, усе вирівняли бульдозерами. Тоді з могил викопали чимало документів (паспортів, посвідчень тощо), які в мішках були передані міліції. Невдовзі мішки з документами були спалені, усе було знищено, а виконавця згодом знайшли повішеним.

Якщо звернути увагу на назву Комісії, то не дивно, що вона завершила свою роботу висновком про те, що у Биківні поховані люди, знищені нацистами. І. Головченко в доповідній записці до ЦК Компартії України стверджував, що «давність поховання трупів визначається приблизно у 28—30 років» [7, с. 35]. Це означало, що розстріли проводились в 1941—1943 рр.

24 квітня 1971 р. в газеті «Правда України» було надруковане повідомлення РАТАУ: «Як відомо, після визволення міста Києва радянською армією Надзвичайна державна комісія з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників установила, що в Дарницькому лісі в період окупації фашисти знищили 68 тисяч радянських громадян — в'язнів концентраційних таборів, які були розташовані на території Дарниці. У квітні 1971 року в Дарницькому лісовому масиві було виявлено ще одне місце масової розправи фашистських загарбників над радянськими людьми. Спеціальною урядовою комісією встановлено, що тут окупанти звіряче знищили кілька тисяч радянських громадян — військовополонених, жінок, літніх людей, осіб з інвалідністю. Знайдені останки загиблих поховано в братській могилі неподалік від місця кривавої розправи над радянськими людьми» [24].

Більш відверто висловився в щоденних записах тодішній перший секретар ЦК Компартії України Петро Шелест. 16 квітня 1971 р. він занотував: «Біля Києва у районі хутора Биковні, в лісі, знайдено 200 могил-пагорбів з захороненими останками. У розкопуванні могил брали участь і робили висновки судмедексперти. Вони встановили, що в цьому місці було розстріляно не менше 500 осіб [...]. Є сліди насилля, багатьох було розстріляно із зав'язаними руками. Разом з останками знайдено багато особистих речей [...]. Був особисто на місці — страшна кар-

тина людських трагедій. Слідчі органи ведуть розслідування, хто ці нещасні, коли це трапилося і хто винуватець цієї трагедії. Багато речей з іноземними марками і клеймами. Зробили перезахоронення, вирили екскаватором загальну могилу, склали у великі дерев'яні ящики, ось так і захоронили — просто зарили. Хто ці люди, за що їх стратили і хто стратив, поки нічого не відомо, але можна знайти сліди і цього злочину» [25, с. 530]. Як бачимо, Шелест не говорить категорично, що винні німці. Він ставить запитання. Однак саме в розплутуванні биківнянської загадки комуністичний режим і не був зацікавлений.

Битва за правду про Биківню загострилася в період горбачовської «перебудови». Улітку 1987 р. було організовано виїзд групи письменників і журналістів до Биківні. Ситуацію дуже виразно окреслив М. Царинник: «З часом черепи знову вигулькнули з піску, і мародери повернулися. За заздрісними чутками, один чоловік заробив 25 000 рублів за кілька днів. Микола Лисенко, економіст на пенсії, який відвідав своїх родичів у Биківні у 1987 р., був розчулений виглядом продірявлених кулями останків, перемішаних із гнилим ганчір'ям, і вирішив зробити впорядкування могил власною справою. Він сфотографував кістки, записав свідчення десяти очевидців і благав поета Івана Драча приїхати до Биківні. Драч був саме тією людиною, до якої варто було звернутися. Його батьки ледь вижили під час голоду, а сам він написав поему про звірства 1930-х рр., у якій проклинав історію за те, що вона спочатку морила голодом, а потім "годувала мовчанням наймовчазніший народ у світі"» [12].

Наслідком стало звернення до ЦК КПУ, а також до обласного та міського комітетів із вимогою впорядкувати кладовище й встановити знак із написом «Український народ жертвам сталінського терору».

І тоді в грудні 1987 р. було створено нову, третю Державну комісію на чолі з міністром внутрішніх справ УРСР Іваном Гладушем, якій доручили обстежити ділянки місцевості, де виявлено останки загиблих. 24—30 грудня (дуже швидко, як і в 1971 р.) було проведено розкопки. До них залучили солдатів (близько 400 осіб) та техніку (екскаватори, бульдозери). Усе відбувалося таємно. Уже 31 грудня був готовий звіт комісії. З нього випливало, що розкопки охопили 4 га, які поділили на 44 квадрати. Повідомлялося, що раніше могили були розриті «шукачами золота», тому останки були розкидані. Проте останки були знайдені абсолютно на території всіх 44 квадратів. Стверджувалося, що поховання здійснювалися в 1943 р., виявлено 68 ям, у яких були останки 2518 осіб [7, с. 43—45]. Останки зібрали у 34 ящики й поховали їх на глибині 5 м поруч з історичним кладовищем НКВС. Залишки одягу жертв і знайдені речі склали у вісім ящиків і закопали поблизу нового захоронення. Невдовзі в засобах масової інформації з'явилися повідомлення про те, що в Биківні розміщувався фашистський концтабір, у якому гинули радянські люди.

В інтерв'ю у грудні 1988 р. І. Гладуш стверджував: «Поховання в Дарницькому лісі не пов'язані з сумним періодом довоєнних репресій. Це лише місяців зо три тому, на рівні чуток, пішли такі розмови: мовляв, хтось від когось чув про те, що сюди в закритих машинах звозилися трупи розстріляних в катівнях НКВС

громадян. Але і зараз ми не маємо жодного свідчення про те, що хтось, мовляв, особисто бачив процес поховання цих трупів, не кажучи вже про безпосередніх свідків розстрілів [...]» [9, с. 14].

Наступного року в ліс привезли масу піску та чорнозему, вирівняли розкопи. Було зрозуміло, що влада знову замітає сліди злочинів. 6 травня 1988 р. у Биківні відкрили санкціонований владою пам'ятник [3] на «братській могилі». На камені було викарбовано: «Вічна пам'ять. Тут поховані 6329 радянських воїнів, партизанів, підпільників, мирних громадян, замучених фашистськими окупантами у 1941—1945 рр.». На відкритті були присутні секретар міськкому партії Костянтин Масик (який пізніше став одним із віцепрем'єр-міністрів незалежної України) та голова міськради Валентин Згурський. Із Києва привезли автобусами «групу підтримки», яка в потрібні моменти плескала в долоні. Місцевих жителів не було, адже їх ніхто не запрошував і жодних оголошень не робили. Задля уникнення протестів пресу поінформували про відкриття пам'ятника вже після того, як воно відбулося. Дуже точно висловився вже згаданий водій трамваю Дмитро Макаренко: «Пам'ятник поставили і написали на ньому, що буцім тут лежать закатовані німцями. Поставили так, наче вкрали. Ніхто й не знав, коли його ставили» [7, с. 64].

Влітку 1988 р. опозиційні структури активізували свої дії, спрямовані на пошук правди про Биківню. Український культурологічний клуб, Спілка письменників, Спілка кінематографістів України створювали ініціативні групи. Вони вказали владі на обман із биківнянськими жертвами та на фактичну помилку в написі на встановленому пам'ятнику: у 1945 р. у Биківні нічого не могло відбуватися, оскільки німців вибили з Києва в листопаді 1943-го.

15 липня 1988 р. над могилами жертв відбулися перші неформальні збори, у яких взяли участь і обурені жителі Биківні. Співробітники спецслужби фотографували учасників, однак самі збори не розігнали. Про цей захід ніде не повідомлялося.

Проте небайдужі не мали наміру капітулювати. Лесь Танюк запросив до Биківні невелику групу осіб, серед яких був власний кореспондент популярної тоді московської «Литературной газеты» Сергій Кисельов. У листопаді з'явилася його публікація, що розкривала правду про биківнянську трагедію. Стаття стала однією з перших у радянській пресі, де відкрито піддавалася сумніву та фактично спростовувалася офіційна радянська версія про те, що масові поховання в Биківнянському лісі під Києвом — це нібито жертви «нацистських загарбників». Наприкінці цієї невеликої за обсягом, але дуже важливої публікації Кисельов підкреслив: «Жителі Биківні вважають: необхідно провести ретельне дослідження всіх поховань, які, можливо, охоплюють не лише територію, огороджену до війни зеленим парканом. Для цього потрібно створити авторитетну комісію, до якої увійдуть досвідчені криміналісти, археологи, письменники, представники "Меморіалу", журналісти. Чутки мають бути або спростовані, або підтверджені. Хочеться вірити, що Прокуратура Української РСР допоможе встановити істину» [26]. Згодом вийшли його

[3] Спроєктований лауреатом Державної премії СРСР, заслуженим архітектором УРСР Вадимом Шараповим (1924—2014).

ж статті «Архіпелаг Биківня» [27], «Ще раз про Биківню» [28], а також публікація Олександра Швеця «Таємниця дарницької трагедії» [29].

Гласність зробила свою справу. 6 грудня 1988 р. відбулися збори громадськості в Республіканському будинку кіно в Києві. Було ухвалено звернення до Верховної Ради УРСР з вимогою об'єктивного вивчення обставин масових поховань поблизу селища Биківня. У вимозі мовилося: «Ми вимагаємо повної і правдивої відповіді на всі запитання, що поставлені пресою і громадськістю на наших зборах. У зв'язку з цим ми пропонуємо:

1. Припинити в будь-якому аспекті будівництво вокзалу в Биківні незалежно від того, ким розстріляні поховані там люди[4].

2. Для більш об'єктивного розгляду справи наполягаємо на заміні керівника Урядової комісії, а також на створенні робочої групи сприяння комісії з осіб, рекомендованих громадськими організаціями ("Меморіал", "Спадщина", "Небайдужі", "Громада"), ініціативної групи по створенню НРУ за перебудову.

3. Створити в Дарницькому лісі біля Биківні меморіал, який реально відповідав би історичній правді.

4. Розсекретити й оприлюднити відповідні архіви ЦК КПУ, НКВС, ДПУ та КДБ УРСР з метою відновлення історичної справедливості і вшанування пам'яті безпідставно репресованих

5. Зобов'язати КДБ УРСР виступити ініціатором виявлення всіх анонімних поховань жертв сталінського режиму» [7, с. 45—46].

Партійно-радянське керівництво змушене було відреагувати. Через два дні, 8 грудня 1988 р., з'явилося розпорядження Ради Міністрів УРСР про проведення Державною комісією (створеною розпорядженням Ради Міністрів УРСР ще від 24 грудня 1987 р.) додаткового вивчення обставин і документів, пов'язаних із масовими похованнями поблизу селища Биківня. За своєю суттю це була вже четверта комісія, адже до її складу включили нових членів, серед яких були заступник міністра культури УРСР, представники творчих спілок та ін.

Ще раніше, 6 грудня 1988 р., було відкрито нову кримінальну справу (завершену 31 травня 1989 р.), яку вів слідчий прокурор Віктор Кулик. Переломним моментом стало залучення до справи Прокуратури УРСР. Слідча група складалася з прокурорів та слідчих, також були залучені археологи й картографи. Археологічні та ексгумаційні роботи проводилися під наглядом слідчого з особливо важливих справ при Прокуратурі міста Києва Володимира Ігнатьєва та під керівництвом археолога Володимира Дорофеєва. Цього разу ексгумаційні роботи (де брали участь і добровольці) тривали довше. З кількох десятків розкопів вилучили черепи зі слідами розстрілів, кістки, особисті речі жертв. Комісія не лише опрацювала велику кількість матеріалів, а й опитала 250 свідків. Стало зрозуміло, що попередні державні комісії займалися, по суті, обманом — їм під час розкопок «траплялися» лише поховання жертв німців.

[4] Звернімо увагу на протест проти будівництва в Биківні залізничного вокзалу, ініційованого київською владою.

4 березня 1989 р. в Києві відбулися установчі збори історико-просвітницького товариства «Меморіал», було створено комісію з увічнення пам'яті жертв тоталітаризму. Було поставлено завдання спорудити пам'ятник биківнянським жертвам. 7 травня 1989 р. за ініціативою «Меморіалу» ліс у Биківні заповнили люди. Тут були діти, онуки та правнуки репресованих, свідки. Виступали колишні політичні в'язні та представники різних організацій. Було також багато міліціонерів і пожежників. Після мітингу активісти звернули увагу міністра внутрішніх справ Івана Гладуша на фальшивий напис на камені. Міністр відповів, що комісія ще не дійшла остаточних висновків.

31 травня 1989 р. Державна комісія офіційно оголосила, що «у квітні 1989 року під час слідства виявлено та вилучено предмети з особистими ознаками, написами, гравіюванням та іншими особливостями, за якими вдалося встановити конкретних розстріляних осіб, виявити та вивчити сотні архівно-кримінальних справ щодо жертв масових репресій довоєнних років, які свого часу були розстріляні в м[істі] Києві та поховані в 19—20-му кварталах Дніпровського лісництва поблизу с[елища] Биківня» [9, с. 15].

11 липня 1989 р. у пресі з'явилося повідомлення про завершення роботи комісії, у якому було названо кількість похованих жертв — 6783. Також повідомлялося про відкриття конкурсу на проєкт пам'ятника жертвам репресій. Після згаданого повідомлення в липні 1989-го напис на пам'ятному камені в Биківні збили, залишивши лише слова «Вічна пам'ять».

У середині 1989 р. комісія Гладуша рекомендувала Прокуратурі УРСР продовжити дослідження, забезпечити публічність її роботи та оголосити конкурс на новий меморіал. Міністерство культури УРСР оголосило цей конкурс, але він завершився безрезультатно. 10 травня 1990 р. в Биківнянському лісі «Меморіал» в односторонньому порядку встановив великий дубовий хрест, пам'ятний камінь та художнє огородження з колючого дроту. У липні того ж року робітники одного з підприємств міста Бровари Київської області встановили на узбіччі шосе півторатонну панель із написом «Могили репресованих — 1 км».

Нові сторінки в історії Биківні

Радянська влада неохоче та із запізненням визнала, що в биківнянських могилах спочивають жертви сталінського режиму, однак ігнорувала наявність серед них польських громадян. Річ у тім, що кілька разів під час проведення ексгумацій було знайдено останки польських військових. Поляки розцінювали це як «український слід Катині». Вони вважали, що в Биківні поховані польські офіцери, привезені в Україну з Катині й тут розстріляні. Проте до 1989 р. все це тримали в таємниці. У 1989 р. представники товариства «Меморіал» та інших незалежних українських організацій поінформували Консульство Польської Народної Республіки про поляків, похованих у Биківні.

У квітні 1990 р. офіційні радянські ЗМІ вперше визнали, що польських військовополонених у Катині поблизу Смоленська в Росії розстріляли не німці, а співробіт-

ники НКВС. Могили польських військовополонених знайшли також у П'ятихатках під Харковом, і тамтешня міська адміністрація вшанувала їх у 1991 р. меморіалом. Генеральна прокуратура Польщі у Варшаві прийняла Миколу Лисенка у 1990 р., а польський прокурор Яцек Вільчур відвідав Биківню. У травні там відбувся перший польський релігійний обряд. Того самого року Станіслав Шалацький, поляк з України, передав Папі Івану Павлу II у Римі капсулу з биківнянською землею.

У 1991 р. міністр внутрішніх справ Республіки Польща Анджей Мільчановський звернувся з проханням до СБУ надати інформацію про долю батька, колишнього заступника прокурора міста Рівне, заарештованого органами НКВС у 1939 р. За результатами архівного пошуку було виявлено супровідний лист НКВС УРСР і список заарештованих в Західній Україні 3435 осіб, серед яких був і Мільчановський Станіслав Йосифович, 1906 року народження, особові тюремні справи на яких 25 листопада 1940 р. були направлені з Києва до Москви в НКВС СРСР.

5 травня 1994 р. заступник голови СБУ генерал Андрій Хомич передав тогочасному заступнику генерального прокурора Республіки Польща Стефану Снєжку список, у якому було 3435 польських громадян, знищених в Україні. Відтоді «Список особових справ арештованих, направлених до НКВС СРСР» («Список личных дел арестованных, направленных в НКВД СССР») розглядається польською стороною як «український катинський список» («Ukraińska Lista Katyńska») — перелік громадян II Річпосполитої, замордованих на території України. Найбільше інформації, фотокопій документів і фотографій про «польський слід» у биківнянських могилах передав польській стороні військовий прокурор Андрій Амонс.

11 серпня 1994 р. Президент України Леонід Кучма підписав розпорядження № 100/94-рп «Про заходи щодо вшанування пам'яті жертв політичних репресій, похованих у селищі Биківня». Цей документ став офіційним початком створення меморіального комплексу на державному рівні. Згідно з розпорядженням передбачалося: спорудження меморіального комплексу на місці масових поховань жертв сталінських репресій; створення відповідної музейної експозиції; проведення науково-дослідних і пошукових робіт для встановлення масштабів трагедії та імен загиблих. Хоча на практиці в перші роки реалізація цього рішення відбувалася досить повільно й формально (зокрема, тривалий час не було чітко визначено юридичний статус і не організовано належну охорону), саме це розпорядження заклало правову основу для подальшого розвитку сучасного Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили».

Сам Л. Кучма жодного разу до Биківні не доїхав. Натомість сюди доїхав тодішній прем'єр-міністр України Віктор Ющенко. 22 травня 2001 р. Кабінет Міністрів України ухвалив постанову «Про створення Державного історико-меморіального заповідника "Биківнянські могили" з віднесенням його до сфери управління Київської міської державної адміністрації [30].

25 червня 2001 р. під час свого пастирського візиту до України (який тривав з 23 по 27 червня) Папа Іван Павло II відвідав Биківнянські могили. Вшануван-

ня пам'яті жертв тоталітарного режиму в Биківні та Бабиному Яру стало однією з найважливіших подій київської частини його програми. Понтифік молився на місці масових розстрілів і віддав шану тисячам загиблих, серед яких було чимало як українців, так і його співвітчизників-поляків [31].

17 травня 2005 р. В. Ющенко, уже як Президент України, підписав указ «Про додаткові заходи щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій та голодоморів в Україні», який передбачав комплекс заходів, зокрема й надання Державному історико-меморіальному заповіднику «Биківнянські могили» статусу національного.

Постановою Кабінету міністрів України від 13 червня 2007 р. Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили» було підпорядковано Українському Інституту національної пам'яті. 14 лютого 2011 р. розпорядженням Кабінету Міністрів № 133-р «з метою створення належних умов для функціонування» заповідник було передано в управління Міністерства культури [33].

Тим часом поляки активізували зусилля з увічнення пам'яті про своїх загиблих земляків. У 2001, 2006—2007 та 2011—2012 рр. вони ініціювали розкопки в Биківні. У вересні 2012 р. президенти України й Польщі Віктор Янукович і Броніслав Коморовський урочисто відкрили на території «Биківнянських могил» польську частину меморіалу.

Професор Анджей Кола, який брав участь в ексгумаційних роботах, відзначав: «Нам було дуже важливо, щоб у Биківні з'явився Польський військовий цвинтар — четвертий серед так званих катинських. І мені здається, що це загалом вдалося. Пам'ятаю, як у 2001 р. на цьому цвинтарі ми натрапили на яму, в якій були виключно польські речі, що доводило: поляки десь тут поховані. Це підтвердилося тільки у 2006 році, коли ми знайшли 21 польське поховання, а ще через рік — ще 33. У них ми налічили 1488 осіб. І хоча останки були перемішані, під час підрахунку жертв, які спочивають у похованнях, ми брали до уваги так звані лічильні кістки — наприклад, ліві стегнові кістки або кістки підборіддя... Рахували також взуття... Я дивлюся на ексгумацію з різних аспектів. Перший — археологічний: він полягає в тому, що ми використовуємо свої знання для пошуку правди про те, що тут сталося. Другий — родинний, бо тут загинули чоловіки, батьки, сини... Їхні родини страждали багато років. Бажання дізнатися, де саме вбили та поховали їхніх родичів, є надзвичайно сильним. Я вважаю, що родини мають право приїхати на цвинтар, на могили своїх близьких. Ще є національний аспект — для поляків це питання пам'яті про своїх героїв! Адже ці офіцери — не військовополонені, оскільки Польща не перебувала у стані війни з Радянським Союзом. Переважно їх заарештовували, утримували у в'язницях і розстрілювали без суду і слідства» [34].

Допоки у 2022 р. не почалося масштабування російської агресії проти України, до Биківні приїздили автобуси з поляками різного віку. Старші люди й молоді віддавали шану своїм родичам і землякам.

З того часу, як виник меморіальний комплекс, кожного року у травні в Биківні збираються українці. Нащадки й ненащадки репресованих. Всі ті, хто кон-

солідувався для подолання «організованого забуття» трагічного минулого й виборював правду про Биківню.

Підсумовуючи, слід насамперед зазначити своєрідний парадокс. Биківня не унікальна, адже повідомлення про масові поховання — у Дніпропетровську, Івано-Франківську, Полтаві та Вінниці — переповнювали радянську пресу. Проте водночас історія Биківні унікальна тим, як динамічно й виразно вона консолідувала різноманітні групи суспільства у протистоянні з владою, яка воліла приховувати репресивний характер комуністичного режиму. До того ж, імплікації історії Биківнянських могил сягають за межі суто історичної пам'яті, торкаючись питань сучасної правової відповідальності держави.

Усю історію з жертвами в Биківні супроводжували проблеми, що не зникли дотепер: досліджено все ще малу частину колишнього чекістського цвинтаря; у Биківні не ведеться систематична ексгумаційна робота; не встановлено точну кількість жертв — за твердженнями деяких дослідників, можна впевнено говорити про 30 тис. похованих, дехто ж називає цифру 130—200 тисяч.

Дослідження «українського катинського списку» та виявлення останків заарештованих польських громадян надали биківнянській трагедії міжнародного значення. Важливими віхами у визнанні цього виміру стали візит Папи Івана Павла II у 2001 р. та відкриття у 2012 р. польської частини меморіалу.

Періодично виникали й виникають скандали довкола польських жертв Биківні. З'ясувалося, що розкопки у Биківні влітку 2006 р. проводилися з грубими порушеннями законодавства, а також усупереч елементарним нормам і загальноприйнятим методикам проведення ексгумацій. Представники Київського «Меморіалу» вважають, що заяви про поховання в Биківні 3435 польських громадян із катинського «українського» списку є «міфом» і що насправді в Биківні поховано від 100 до 270 репресованих польських громадян. Один з аргументів: у записці Голови КДБ СРСР Олександра Шелєпіна до ЦК КПРС від 3 березня 1959 р., де йдеться про Катинську справу, жодного слова про розстріли поляків у Києві чи про їх поховання в Биківні. У записці, зокрема, зазначалося: «Усього за рішенням спеціальної трійки НКВС СРСР було розстріляно 21857 осіб. Із них: у Катинському лісі (Смоленська область) 4421 осіб; у Старобільському таборі неподалік Харкова 3820 осіб; в Осташківському таборі (Калінінська область) 6311 осіб; і 7305 осіб були розстріляні в інших таборах і тюрмах Західної України і Західної Білорусі» [35, с. 601]. Зазначається, що Державна міжвідомча комісія при Кабінеті Міністрів України з питань вшанування пам'яті жертв війни і політичних репресій проводила розкопки разом з польською стороною з порушенням норм українського законодавства. Як повідомляли польські ЗМІ у червні 2013 р., польськомовні написи на меморіалі є самовільними, оскільки Україна так і не підписала жодного документа, який би їх дозволяв. Фактично, схоже, не було підготовлено жодного документа з дозволом на створення польського цвинтаря [11, с. 73].

Набуття заповідником «Биківнянські могили» статусу національного є важливим кроком, проте існує нагальна потреба продовжувати системні ексгумаційні

та наукові дослідження для встановлення точної кількості жертв. Невеликий, занадто скромний, музей зустрічає відвідувачів біля дороги, що веде до меморіалу. Дуже важливо створити повноцінну музейну експозицію, сучасний музейно-меморіальний комплекс. Це дозволить відвідувачам глибше зрозуміти трагічні події минулого, їхній контекст, не лише унаочнити суть того, що відбулося, а й осягнути значення місця пам'яті, яким є Биківня.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Lysenko, M. Bykivnia: zlochyn bez kayattia. Brovary, 1996 [in Ukrainian].
   [Лисенко М. Биківня: злочин без каяття. Бровари, 1996. 136 с.].
2. Lysenko, M.H. Mohyly Bykivni chekayut. *Z arkhiviv VUCHK-HPU-NKVD-KHB.* 1997. 1/2: 432-436 [in Ukrainian].
   [Лисенко М.Г. Могили Биківні чекають. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* 1997. Вип. 1/2. С. 432—436].
3. Amons, A.I. Rol viiskovoi prokuratury tsentralnoho rehionu Ukrainy v rozsliduvanni faktiv masovoho teroru vidnosno zhertv Bykivnianskoho pokhovannia. *Materialy Vseukrainskoi konferentsii sumnoi pamiati velykoho teroru 1937 roku "Zlochyn bez kary". 3—4 lystopada 1997 r.* Kyiv, 1998. 136-145 [in Ukrainian].
   [Амонс А.І. Роль військової прокуратури центрального регіону України в розслідуванні фактів масового терору відносно жертв Биківнянського поховання. *Матеріали Всеукраїнської конференції сумної пам'яті великого терору 1937 року «Злочин без кари». 3—4 листопада 1997 р.* Київ, 1998. С. 136—145].
4. Amons, A.I. Bykivnianska trahediia. Dokumenty i materialy. Kyiv, 2006 [in Ukrainian].
   [Амонс А.І. Биківнянська трагедія. Документи і матеріали. Київ, 2006. 560 с.].
5. Amons, A.I. (Comp.). Bykivnianski zhertvy, abo Yak pratsiuvala "Vyshcha dviika" na Kyivshchyni. Dokumenty ta materialy. Kyiv, 2007 [in Ukrainian].
   [Биківнянські жертви, або Як працювала «Вища двійка» на Київщині. Документи та матеріали / Автор-укладач А.І. Амонс. Київ, 2007. 608 с.].
6. Rozhenko, M.M. & Bohatska, E.L. Sosny Bykivni svidchat: zlochyn proty liudstva. Kn. 1. Kyiv, 1999 [in Ukrainian].
   [Роженко М.М., Богацька Е.Л. Сосни Биківні свідчать: злочин проти людства. Кн. 1. Київ, 1999. 546 с.].
7. Bazhan, O.H. (Comp.). Pamyat Bykivni: dokumenty ta materialy. Kyiv, 2000 [in Ukrainian].
   [Пам'ять Биківні: документи та матеріали / Упоряд.: О.Г. Бажан та ін. Київ, 2000. 320 с.].
8. Bilokin, S. Bykivnia i Vinnytsia v istoriohrafii teroru. Vydannia nezalezhnoi Ukrainy. *Serhii Bilokin: personalnyi sait istoryka Ukrainy.* URL: https://www.s-bilokin.name/Terror/Bykivnja/Independence.html#Ref290 [in Ukrainian].
   [Білокінь С. Биківня і Вінниця в історіографії терору. Видання незалежної України. *Сергій Білокінь: персональний сайт історика України.* URL: https://www.s-bilokin.name/Terror/Bykivnja/Independence.html#Ref290] (дата звернення: 03.06.2026).
9. Shapoval, Yu.I. (Ed.). Bykivnia v systemi politychnykh represii URSR u 1937—1941 rokakh: doslidnytski refleksii ta interpretatsii. Zbirnyk naukovykh prats. Kyiv, 2014 [in Ukrainian].
   [Биківня в системі політичних репресій УРСР у 1937—1941 роках: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. Збірник наукових праць / Головний ред. Ю.І. Шаповал, відп. секретар Я.М. Антонюк. Київ, 2014. 200 с.].

10. Biliashivskyi, B.B. & Sheptytska, T.L. (Eds.). Bykivnianska trahediia v konteksti zlochyniv totalitarnoho rezhymu (do 15-richchia zasnuvannia Natsionalnoho istoryko-memorialnoho zapovidnyka "Bykivnianski mohyly"). Zbirnyk statei za materialamy naukovo-praktychnoi konferentsii, m. Kyiv, 8 hrudnia 2016 r. Kyiv, 2017 [in Ukrainian].
[Биківнянська трагедія в контексті злочинів тоталітарного режиму (до 15-річчя заснування Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили»). Збірник статей за матеріалами науково-практичної конференції, м. Київ, 8 грудня 2016 р. / Упоряд.: Б.Б. Біляшівський, Т.Л. Шептицька. Київ, 2017. 260 с.].
11. Berkhoff, K.C. Bykivnia: how grave robbers, activists, and foreigners ended official silence about Stalin's mass graves near Kiev. *Human Remains and Identification. Mass violence, genocide, and the "forensic turn".* Ed. by Anstett É., Dreyfus J.-M. Manchester, 2015. Pp. 59-82.
12. Carynnyk, M. The Killing Fields of Kiev. *Commentarry*. 1990, October. URL: https://www.commentary.org/articles/marco-carynnyk/the-killing-fields-of-kiev/ (дата звернення: 15.07.2026).
13. Nora, P. Teperishnie, natsiia, pamyat. Kyiv, 2014 [in Ukrainian].
[Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять / Переклад із французької А. Рєпи. Київ, 2014. 272 с.].
14. Konnerton, P. Yak suspilstva pamyataiut. Kyiv, 2013 [in Ukrainian].
[Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / Переклад з англійської С. Шліпченко. Київ, 2013. 184 с.].
15. Levin, M. Sovetskiy chelovek. Moscow, 2008 [in Russian].
[Левин М. Советский человек. Москва, 2008. 688 с.].
16. Vert, N. & Mironenko, S.V. (Eds.). Istoriya stalinskogo Gulaga. Konets 1920-kh — pervaya polovina 1950-kh godov. Sobranie dokumentov v 7-mi tomakh. T. 1. Massovye repressii v SSSR. Moscow, 2004 [in Russian].
[История сталинского Гулага. Конец 1920-х — первая половина 1950-х годов. Собрание документов в 7-ми томах. Т. 1. Массовые репрессии в СССР / Ответственные редакторы Н. Верт, С.В. Мироненко. Москва, 2004. 728 с.].
17. Kollmus, A. Peter. GPU-Morde auch in Kiew: Hunderte der zu Tode Gequälten verscharrt. *Berliner Börsenzeitung.* 1941. 30. September [in German].
18. Bryvko, M. Spetsdilianka NKVS u Bykivnianskomu lisi v informatsiino-propahandystskomu poli Yevropy 1941 roku. *Kyiv i kyiany. Materialy shchorichnoi naukovo-praktychnoi konferentsii.* Vyp. 14. Kyiv, 2022. 66-69 [in Ukrainian].
[Бривко М. Спецділянка НКВС у Биківнянському лісі в інформаційно-пропагандистському полі Європи 1941 року. *Київ і кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції.* Вип. 14. Київ, 2022. С. 66—69].
19. Zvirstva enkavedystiv u Kyievi. Vykryly mohyly pomordovanykh liudei. (Za voiennym korespondentom A.P. Kolmusom). *Lvivski visti. Shchodennyk dlia Dystryktu Halychyny.* 1941. 4 zhovtnia [in Ukrainian].
[Звірства енкаведистів у Києві. Викрили могили помордованих людей. (За воєнним кореспондентом А.П. Кольмусом). *Львівські вісті. Щоденник для Дистрикту Галичини.* 1941. 4 жовтня].
20. Shliakhom morduvan. I v Kyievi lylasia krov. *Ukrainski visti.* 1941. 8 zhovtnia [in Ukrainian].
[Шляхом мордувань. І в Києві лилася кров. *Українські вісті.* 1941. 8 жовтня].
21. Loshytskyi, O. "Laboratoriia". Novi dokumenty i svidchennia pro masovi represii 1937—38 rokiv na Vinnychyni. *Z arkhiviv VUCHK-HPU-NKVD-KHB.* 1998. 1-2: 183-227 [in Ukrainian].

[Лошицький О. «Лабораторія». Нові документи і свідчення про масові репресії 1937—38 років на Вінничині. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* 1998. Вип. 1-2. С. 183—227].
22. Bazhan, O. Represyvna diialnist orhaniv VUNK-DPU-NKVS-KDB na Kyivshchyni u 1919—1980-ti rr. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB.* 2011. 1: 156-234 [in Ukrainian].
[Бажан О. Репресивна діяльність органів ВУНК-ДПУ-НКВС-КДБ на Київщині у 1919—1980-ті рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2011. Вип. 1. С. 156—234].
23. Zaretskyi, O. & Marychevskyi, M. (Eds.). Alla Horska. Chervona tin kalyny. Lysty, spohady, statti. Kyiv, 1996 [in Ukrainian].
[Алла Горська. Червона тінь калини. Листи, спогади, статті / Ред. та упоряд. О. Зарецького та М. Маричевського. Київ, 1996. 240 с.].
24. Soobshchenie RATAU. *Pravda Ukrainy.* 1971. 24 aprelya [in Russian].
[Сообщение РАТАУ. *Правда Украины*. 1971. 24 апреля].
25. Shapoval, Yu. (Ed.). Petro Shelest: "Spravazhnii sud istorii shche poperedu». Spohady. Shchodennyky. Dokumenty. Materialy. Kyiv, 2011 [in Ukrainian].
[Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали / Загальна редакція та вступ Ю. Шаповала. Київ, 2011. 1120 с.].
26. Kiselev, S. Tayna Bykovnyanskogo lesa. *Literaturnaya gazeta.* 1988. 30 noyabrya [in Russian].
[Киселев С. Тайна Быковнянского леса. *Литературная газета.* 1988. 30 ноября].
27. Kiselev, S. Arkhipelag Bykovnya. *Literaturnaya gazeta*. 1989. 5 aprelya [in Russian].
[Киселев С. Архипелаг Быковня. *Литературная газета.* 1989. 5 апреля].
28. Kiselev, S. Eshche raz o Bykovne. *Literaturnaya gazeta.* 1990. 10 oktyabrya [in Russian].
[Киселев С. Еще раз о Быковне. *Литературная газета.* 1990. 10 октября].
29. Shvets, O. Taiemnytsia darnytskoi trahedii. *Vechirnii Kyiv.* 1988. 1 hrudnia [in Ukrainian].
[Швець О. Таємниця дарницької трагедії. *Вечірній Київ.* 1988. 1 грудня].
30. Pro stvorennia Derzhavnoho istoryko-memorialnoho zapovidnyka "Bykivnianski mohyly": Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 22.05.2001 r. № 546. *Verkhovna Rada Ukrainy.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/546-2001-%D0%BF#Text [in Ukrainian].
[Про створення Державного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили»: Постанова Кабінету Міністрів України від 22.05.2001 р. № 546. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/546-2001-%D0%BF#Text (дата звернення: 05.07.2026)].
31. 23 chervnia 2001 roku rozpochavsia vizyt Papy Rymskoho Ivana Pavla II v Ukrainu. *Khrystyiany dlia Ukrainy.* 22.02.2024. URL: https://c4u.org.ua/media/calendar/1513 [in Ukrainian].
[23 червня 2001 року розпочався візит Папи Римського Івана Павла II в Україну. *Християни для України.* 22.02.2024. URL: https://c4u.org.ua/media/calendar/1513 (дата звернення: 13.07.2026]).
32. Pro nadannia Derzhavnomu istoryko-memorialnomu zapovidnyku "Bykivnianski mohyly" statusu natsionalnoho: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 17.05.2006 r. № 400/2006. *Verkhovna Rada Ukrainy.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/400/2006#Text [in Ukrainian].
[Про надання Державному історико-меморіальному заповіднику «Биківнянські могили» статусу національного: Указ Президента України від 17.05.2006 р. № 400/2006. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/400/2006#Text (дата звернення: 23.07.2026)].
33. Pro vidnesennia natsionalnykh zakladiv do sfery upravlinnia Ministerstva kultury: Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 14.02.2011 r. № 133-r. *Verkhovna Rada Ukrainy.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/133-2011-%D1%80#Text [in Ukrainian].
[Про віднесення національних закладів до сфери управління Міністерства культури: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.02.2011 р. № 133-р. *Верховна Ра-*

да України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/133-2011-%D1%80#Text (дата звернення: 15.07.2026)].
34. Rigamonti M. Bykownja. Archeologia zbrodni. Warszawa, 2012. 120 s. [in Polish, Ukrainian, Russian].
35. Pikhoya, R.G. & Geyshtor, A. (Eds.). Katyn. Plenniki neobyavlennoy voyny. Dokumenty i materialy. Moscow, 1997 [in Russian].
[Катынь. Пленники необъявленной войны. Документы и материалы / Под редакцией Р.Г. Пихои, А. Гейштора. Москва, 1997. 608 с.].

Надійшла / Received 02.08.2026
Прийнята до друку / Accepted for publication 08.09.2026
Опубліковано / Published: 11.11.2026

Yurii SHAPOVAL
Doctor of Historical Sciences (Dr Hab. in History), Professor, Chief Research Fellow,
Department of Theory and History of Political Science,
I. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
shapoblu@ipiend.gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-2883-6403

HISTORICAL MEMORY: A MECHANISM FOR CONSOLIDATION. THE BYKIVNIA CASE

Objective of the article is to examine the history of the creation, existence, and functioning of the secret NKVD facility in the Bykivnia Forest, as well as to analyze the multi-layered struggle to restore historical truth regarding the mass burials of victims of communist repression and the transformation of Bykivnia into a site of national memory. **Methodology** is based on the principles of historicism and systems analysis. The study employs the comparative-historical method, critical analysis of archival and published documents, and oral history methods (analyzing eyewitness testimony, memoirs of the *Sixties Movement* figures, and accounts of excavation participants). **Scientific novelty** lies in an attempt to synthesize the historiographical, source-based, and socio-political aspects of the Bykivnia tragedy. It demonstrates how the communist authorities' attempts to erase public memory ultimately fostered citizen consolidation and resolve to resist methods of "organized oblivion." The paper examines the mechanisms used by three Soviet governmental commissions (in 1944, 1971, and 1987) to falsify Chekist crimes, analyzes the role of the public movement (the *Sixties Movement*, the Creative Youth Club, and the "Memorial" Society) in exposing state deception, and highlights the discovery of the "Ukrainian Katyn List" within the tragedy's international dimension. **Conclusions.** Bykivnia became known as the secret burial site of victims of the Stalinist regime in 1937—1941 thanks to the memories of many witnesses and contemporaries of those tragic events. For decades, the Soviet regime systematically falsified history, attributing its own crimes to the Nazi occupiers. The united, nonconformist stance of the "Sixties generation" (*shistdesiatnyky*), public representatives, and independent researchers led to official recognition of the NKVD's crimes in the late 1980s, confirming that the victims buried in Bykivnia suffered from Communist, rather than Nazi, repression.

A key role was played by the "Polish connection" (research into the "Ukrainian Katyn List") and Pope John Paul II's visit to Bykivnia in June 2001. Despite the "Bykivnia Graves" memorial reserve obtaining national status, there remains an urgent need to continue systematic archeographic and exhumation research, establish the actual number of victims, and create a modern museum and memorial complex with a full exhibition.

Keywords: *communist repressions, NKVD, Great Terror, Bykivnia Graves, Sixties Movement (Shistdesiatnyky), "Memorial" Society, "Ukrainian Katyn List", exhumation, memorial sanctuary.*